

İslâm Araştırmalarında Tenkit Âdâbı

Ali BUDAK*

“Etiquette of Criticism in Islamic
Studies”

Abstract: Criticism is an attempt to reach the most accurate and reliable information. It has been observed that when compared to past critical approach in Islamic Studies has increased recently. Consequently, in this study some etiquettes and perspectives necessary for a proper criticism were put forward as an introduction to the methodology of criticism. While some of these matters consist of essential factors, the others are the factors enhancing the criticism. The criticisms made in accordance with the methods and etiquettes will give the results which are the farthest from errors. Thus, a contribution to the formation of a proper culture of criticism will be provided.

Citation: Ali BUDAK, “İslâm Araştırmalarında Tenkit Âdâbı” (in Turkish), *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, XI/2, 2013, pp. 93-107.

Key word: Criticism, Criticize, Etiquette, Research, Critic, Method.

I. Giriş

Sosyal bir varlık olan insan, çevresi ile fikrî ve hissî irtibat hâlinindedir. İnsanların birbirleriyle bilgi, fikir ve görüşlerini paylaşmaları, bununla birlikte bazı tenkitlerde bulunmaları çok tabiidir. Tabii olmasının yanında eleştiride ilmî, ictimâî, edebî ve fikrî pek çok fayda bulunur. Zira tenkitler, en doğru ve en güvenilir bilgiye ulaşma çabasıdır. Daima değişen bir dünyada insanların ve toplumların kendilerini yenileyebilmeleri için eleştiriye açık olmaları gerekir. İslâm âleminin tenkite maruz kaldığı önemli noktalardan biri de, eleştiri kültürünün yeterince gelişmemiş olmasıdır. İşte bu noktada kendine has bazı ölçü ve kıstasları olan bir eleştiri âdâbından bahsetmek mümkündür. Kaldı ki ancak usûlüne uygun olarak icra edilen bir tenkit doğru bilgiye ulaştırır ve fayda getirir.

* Yard. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis, alibudak@yahoo.com

Bu çalışmada öncelikle tenkit ve âdâb kelimelerine kısaca değinilecek, daha sonra da İslâm araştırmaları bağlamında tenkit usûlüne dair âdâba ve eleştiride gözetilecek bazı kıstaslara işaret edilecektir.

Sözlükte “nakd”, iyisini kötüsünden ayırmak, bir şeye uzunca bakmak,¹ parmağı ile vurup kırmak, ayıplamak, gıybet etmek, temizlemek, kötü kısmını atmak;² “münâkade” ise münakaşa etmek³ manalarına gelmektedir. Arapça “nakd” kelimesinin tefîl bâbindan masdar olan “tenkit”in karşılığı olarak dilimizde kritik etmek, eleştirmek ve muhâkeme etmek gibi kelimeler kullanılmıştır.⁴ Tenkit yapan kimse için de “münekkit” ifadesi kullanılır. Günlük kullanımda daha çok olumsuz manası ağır basan tenkit kelimesi terim olarak, “bir fikir veya konu hakkında, hak ve gerçeğin ortaya çıkması için, iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan temyiz etmek ve insanları kötü sonuçlardan sakındırmak maksadıyla yapılan, kendine has bazı ölçüleri bulunan inceleme, araştırma ve değerlendirme” anlamına gelir.

Edeb, sözlükte çağırarak, zarif ve zeki olmak, bir şeyi güzelce ele almak gibi manalara gelir⁵. Burada edeb/âdâb’tan kastımız, iyi bir tutum sergilemek, kibarlık, incelik, nezaket, zarafet, saygılı olmak, yani genel terbiye sınırları içinde bulunmak, bununla birlikte tenkitte gözetilecek erkân ve usûle de riayet etmektir.

Biz bu çalışmada ilmî bir tenkitte bulunması gereken zarurî ve tahsînî âdâbı, “tenkidin zarurî şartları” ve “tenkidi güzelleştiren âmiller” şeklinde ikiye ayırarak açıklamaya çalışacağız.

II. Tenkidin Zarurî Şartları

Öncelikle belirtilmelidir ki eleştirilen husus, **tenkide mahal** olmalıdır. Diğer bir ifade ile ictihâdî bir iş olan tenkid amelîyesinin ancak ictihâd edilebilir alanları kapsamaması gerekir. Binâenaleyh ayetler ve mütevâtir haberler tenkit edilemezler.⁶

¹ Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, Kahire 1985, n-k-d maddesi; Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî Cemâlüddin el-İfrîkî İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, birinci baskı, Beyrut: Dâru Sâdr ts., n-k-d maddesi.

² İbn Manzûr, a.g.e., a.y.

³ İbn Manzûr, a.g.e., a.y.

⁴ Tenkid kelimesinin kökeni, değişik dillerdeki karşılıkları ve Türkçedeki kullanımları ile ilgili bkz.: Hacer Gülşen, “Tenkit ve Edebi Tenkit”, *İstanbul Kültür Üniversitesi Dergisi*, III, İstanbul 2003, s. 77-79.

⁵ İbn Manzûr, a.g.e., e-d-b maddesi; Firûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed eş-Şirâzî el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, ikinci baskı, yayın yeri yok, Matbaa-i Haseniyye el-Mısriyye 1344, e-d-b maddesi.

⁶ Burada mütevâtir haberlere şüphe ile yaklaşım onların da tenkit edilebileceğini ileri sürenleri ve karşı fikri savunanları, görüşleri ve delilleri ile ele almayacak sadece Mecelle'nin küllî kaidelerinden 14. maddeyi kaydetmekle yetineceğiz: “Mevrid-i nass'da ictihâda mesâğ yok-

Tenkrit, yalan ve batıldan uzak olarak **doğruluk** üzerine bina edilmelidir⁷. Tenkidin ikinci dereceden faydaları bulunsa da ana **gayesi** Allah rızasını tahsil olmalıdır. Rızâ-i ilâhîyi ve ahiret yurdunu hesaba katmayan münekkidin, yaptığı tenkitlerde şahsî gayeler gütme ihtimali bulunabilir. Allah'ın rızasını tahsil haricinde şöhret kazanmak, makam ve mevki sahibi olmak, karşı fikri yenilgiye uğratmak, düşmanlık, nefret ve kıskançlık gibi garazlarla yapılan tenkitlerin doğruluk üzerine müesses olmadıkları âşikârdır. Üzüm yemek yerine bağcıyı dövmeyi hedefleyen bir tenkit anlayışı, ilmî değil, kasıtlı ve subjektif olduğu için bir değeri de yoktur. Diyalektik yollu veya gurura ve benlik iddiasına müstenit tenkitler, zararlı düşünceleri izale etmeyeceği gibi gerçeği de açığa çıkarmaz. Ancak, gerçek ilim ve hak aşkı doğruları ortaya çıkarabilir.

Peşin hükümlerden ve **ön yargılardan uzak olmak**, ilmî bir tenkidin en önemli kıstaslarındanıdır. Tarafgirlik ile yapılan tenkitler sağlıklı sonuçlara ulaştırmaz, umumiyetle de şiddeti artırır.

Münekkittir, eleştirdiği **konunun uzmanı** olmalı, en azından konuyla alakalı ciddi bir birikime sahip bulunmalıdır. İnsanların sağlıklarını ilgilendiren bir konuda hâzık bir hekimin vereceği kararın güvenilir ve bağlayıcı olduğunu bilmeyen yoktur. Bütün Müslümanların hem dünya hem de âhiretlerini ilgilendiren din hakkında tenkitte bulunacakların da eleştireceği konunun uzmanı olması gerektiği hekim misalinden daha açıktır. İbn Hacer'in Akabe cemresinde taş atılırken tekbir getirmenin meşrû oluşunu ifade eden hadiste muhaddisin murâdının anlaşılmadığını belirtme sadedinde kullandığı şu cümle bu hususa açıklık getirir: "Kişi, uzmanı olmadığı bir alanda (fende) konuşursa böyle acayip şeyler söyler."⁸

Eleştiriye açılan konu iyice **anlaşılmalıdır**. Konu etrafındaki yorumlar ve değerlendirmeler gözden geçirilmelidir. Bu, hem konuyu eleştiren münekkide fayda sağlayacak hem de eleştirisinin sonucunu daha sağlıklı kılacaktır. Aksi halde münekkidin, konu ile alakalı zihninde beliren ilk şekilde veya konu ile ilgili farklı kaynaklardan elde ettiği bir formla tenkide başlaması, eleştiriden beklenen gayeye hizmet etmekten öte, sağlıksız sonuçlar doğuracak ve var olan ihtilafları tekrarlamaktan öteye geçemeyecektir. Konuyu anlamaya yönelik bir ön hazırlık süreci, belki konunun tenkide mahal bir özellik arz etmediği neticesini de ortaya çıkarabilir. Evet, tenkit, "anlamaya yönelik bir

tur." Bkz.: Heyet, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, İstanbul: Hikmet Yayınları 1985, madde: 14, s. 20.

⁷ Burada şu ayet hatırlatılabilir: "فَمَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ/ Gerçeğin (hakkın) ötesinde, dalâletten başka ne kalır?" Bkz. Yûnus, 10/32.

⁸ Bkz. Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî eş-Şâfi'î *Fethu'l-bâri Şerhu Sahîhi'l-Buhâri*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife 1379, III, 584.

gayret olmalı, mahkûm etmeye yönelik bir çaba olmamalıdır.”⁹

Tenkite önemli bir ölçü de münekkidin konu ile ilgili karşı tezde yazılmış araştırmaları incelemesi ve bundan sonra eleştiri yoluna gitmesidir. Tek taraflı okudukları ile belli bir fikri ilzam eden münekkidin konuya objektif yaklaşamama ihtimaline binâen hataya düşebileceğini söylemek pekâlâ mümkündür. **Karşılıklı tenkitlerin okunması** ile hem daha sağlıklı bir neticeye varmak mümkün olacak hem de ilmî hassasiyetin bir gereğine riayet edilmiş olacaktır. Meselâ, klâsik bir geleneği tenkit etmek isteyen kişi, bu geleneği eleştiren çalışmalar ile birlikte onu savunan hem eski hem de yeni dönemde yazılmış araştırma ve makaleleri de okumalıdır. Böylece hem o konuda farklı fikir ve bakış açılarına sahip olabilecek, hem de yanlış sonuçlara sebebiyet vermeden tenkidini daha sağlam bir zemin üzerinde yürütmüş olacaktır.

Tenkite edilen konu, ictihâdî bir özellik arz ediyorsa, konunun niteliği iyice **araştırılmalıdır**. Efrâdını câmi‘, ağıyarını mâni‘ bir araştırma ve incelemede bulunmadan yapılan tenkitler genelde hatalı sonuçlara götürür ve sahibini zor durumda bırakır. “ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَن تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ ” Ey iman edenler, herhangi bir fâsik size bir haber getirecek olursa, onu iyice tahkik edin, doğruluğunu araştırın. Yoksa gerçeği bilmeyerek, birtakım kimselere karşı fenalık edip sonra yaptığınıza pişman olursunuz”¹⁰ âyetinde de ifade edildiği üzere bir haber hakkında fikir sahibi olmak için onu iyice tahkik etmek ve doğruluğunu araştırmak gerekir. Münekkit, gerek tenkit edeceği malzemeyi gerekse hangi verilerle tenkitte bulunacaksa o verilerin sıhhatini tahkik ve tetkik etmeli, ayrıca tenkit metodunun doğruluğundan da emin olmalıdır.

Yine tenkidin ön araştırma süreci ile ilgili şu hususu da kaydetmek gerekir: Sağlıklı bir araştırma yapılmadan tenkide tâbi tutulan bir fikir, **sahibinin daha sonraları terk ettiği** veya gerçekten sahibine nispeti doğru olmayan bir düşünce de olabilir. Nitekim İslâm bilginlerinin bazı fikirlerinden geri adım attığı, hatta bunun kavlı kadîm ve kavlı cedîd şeklinde kitaplarda yer aldığı görülür.¹¹ Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında da tenkitten önce ciddi bir araştırma yapılması gerektiğini belirtmek gerekir.

⁹ Bkz. İbrahim, Hatiboğlu, “Çağdaşlaşma Dönemi Metodolojik Hadis Tenkidi Yöntemlerinin Mahiyeti”, *İslâm’ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri* (Kutlu Doğum Sempozyumu-2001), TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 208.

¹⁰ el-Hucurât, 49/6.

¹¹ İmam Şâfi‘î’nin kavlı kadîm’ine misal için bkz. Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû‘ Şerhu’l-Mühezzeb*, Beyrut: Daru’l-Fikr ts., III, 33; Alâuddîn es-Semerkandî, *Tuhfetü’l-fukahâ*, Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye 1994, I, 110; İbn Rüşd Ebu’l-Velîd el-Endelûsî el-Hafîd, *Bidâyetü’l-müctehid ve nihâyetü’l-muktesid*, Beyrut: Daru’l-Fikr 1995., II, 56. Yine İmam Şâfi‘î’nin kavlı kadîmine misal için bkz. Nevevî, a.g.e., XIV, 397; Semerkandî, a.g.e., I, 35.

Tenkite, **delile mebnî olmalıdır**. Delil niteliği taşımayan verilerle, sathî ve salt aklı yorumlarla yapılan tenkide itibar edilmeyeceği gibi mesnetsiz yapılan eleştirilerin hiçbir etki meydana getirmeyeceği ve bir faydasının olmayacağı açıktır. Eleştiride kullanılacak delillerin “delil” vasfını haiz bulunması gerekir.

Tenkidin kabul edilebilmesinin, en azından okunup dinlenilmesinin asgarî şartı eleştiride genel kabul görecek **edebî riayet edilmiş bir üslûbun** kullanılmasıdır. Zira yıkıcı olmayan yapıcı bir eleştiri, kendini en bariz olarak üslûp ve dilde gösterir. İnsanlara güzel sözlerle hitapta bulunmak Kur’ân’ın bir emridir: “*وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا* / İnsanlara tatlı söz (husn) söyleyin.”¹² İbn Ömer’in rivâyet ettiği bir hadis kendisine nakledildiğinde onu eleştiren Hz. Âişe’nin, İbn Ömer için kullandığı şu ifadeler tenkitten ilmî edebînin önemli bir ölçüsü olan üslûp meselesine güzel bir örnektir: “Allah Ebû Abdırrahmân’a¹³ mağfîret etsin. O, yalan söylememiştir, muhtemelen unutmuş veya hata etmiştir.”¹⁴ Daha sonra Hz. Âişe, hadisin doğru şeklini kendi bildiği şekilde açıklamıştır.

Sözlü, yazılı veya görsel alanda insanları tenkit ederken kullanılan dilin, seçilen sözcüklerin ve konuşma üslûbunun önemi büyüktür. Kullanılan dil, tenkit edilen kişiyi yaralamamalıdır. Kişileri veya fikirleri aşağılayan, değersiz gören, hafife alan, tahkir eden, adeta yok sayan, yakışsız bir üslûp sadece tenkit edenin değerini düşürür. Ayrıca böyle bir üslûp haklı olan tenkidi haksız bir konuma da düşürebilir. Özellikle takipçisi bulunan fikirlerin veya insanların tenkidinde kullanılan böyle bir dil, münekkidin his ve duygu dünyasında biriktirdiği kurguları yansıtaçağından ilmî olmaktan öte ideolojik bir takım kuruntular olarak kalacak ve gereken etkiyi yapmayacaktır. Yaptığı eleştirilerin karşı tarafta makes bulmasını isteyen münekkitler, hem eleştirilerinin yerini bulması hem de tenkitlerini ilmî âdâba riayetle yerine getirme bağlamında üslûplarına büyük bir özen göstermelidirler. Fasih konuşamadığından dolayı hasmına nasıl galip geleceği sorulunca Hâtem-i Esamm’ın verdiği cevap, tenkitten de takınılacak tavra bir örnek olarak okunabilir. O, mezkûr soruya şu cevabı vermiştir: “Üç şeyle: Hasımın doğruya isabet edince sevinirim. Hata edince üzülürüm. Onu üzecek sözleri söylemekten de dilimi

¹² el-Bakara, 2/83.

¹³ Ebû Abdırrahmân, İbn Ömer’in künyesidir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, birinci baskı, Beyrut: Dârül’-Fikr 1404, V, 287.

¹⁴ Ebû İşâ Muhammed b. İşâ et-Tirmizî, *el-Câmi’u’l-kebîr (Sünen)*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, birinci baskı, Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî 1996, Cenâiz 25; Nesâî, Ebû Abdırrahmân Ahmed b. Ali b. şu’ayb, *es-Sünenü’l-kübrâ*, nşr. Abdülğaffâr Süleymân el-Bündârî, birinci baskı, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye 1991, Cenâiz 15; Bu kişinin başka bir rivâyette Hz. Ömer olduğu ifade edilir. Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Cami’u’s-sahîh*, İstanbul 1401, Cenâiz 32.

korurum.”¹⁵

Kendi görüşünü kuvvetli gösterme amacıyla karşı fikir veya kişiye savaş açmışçasına mübalağalı ve aşırı ifadelerle yüklenmek, ideolojik yaklaşarak kafasında kurguladığı takıntılarla eleştiride bulunmak, karşı tarafı bağnazlıkla suçlamak, dalga geçici, alay edici, hissî, ölçsüz ve seviyesiz bir dil kullanmak, tenkit üslûbuna uymayan yaklaşımlara birer örnektir. Yine “hakikatin peşindeki araştırmacıya düşen görev, kendisine taraftar olan bir taifeyi tutup, öbürlerine saldırmaksızın, mücâzefete ve aşırılığa başvurmadan sadece hak hükümlere ulaşabilmektir.”¹⁶ Ayrıca münekkidin, beşerî zaafılarını ve entelektüel eksikliklerini ortaya çıkarabilecek kendi varlığını hissettirmeye yönelik yorumlardan kaçınması gerekir. Zira bu tür değerlendirme ve yorumlar, tenkit edilen malzemenin yanlış anlaşılmasına hatta tahrif edilme boyutuna kadar ulaşabilir.¹⁷

Allah rızasını gaye edinen bir tenkite “Allah yoluna davet” veya “bir çeşit nasihat” nazarıyla bakıldığında onun bir tebliğ aracı binâenaleyh bir ibadet olacağı şüphesizdir. Bu yüzden Allah yoluna davet ederken uyulacak kıstasları beyan eden ayette ifadesini bulan hikmet, mev’iza-i hasene ve en güzel tarzda mücadele¹⁸ gibi şartlar üslûp açısından tenkide de tamim edilmelidir. Binâenaleyh, bir ibadet türü olarak yapılması mümkün olan tenkit ameliyesinde bulunurken gıybet gibi dinin sakındırdığı bir masiyete/günaha düşmek,¹⁹ kulluk adına yapılan bir ameli dinin haram kabul ettiği bir davranışa çevirebilir.

Bir realite olarak teslim etmek gerekir ki akli kriterlerin kullanımı tenkitlerde ön plândadır. Bu durumda genel olarak “edepli olma” prensibi ihmal edilir. Oysa doğru olan, yorum ve değerlendirmesinde aklını hangi ölçüde kullanırsa kullansın münekkidin edebi ihmal etmemesidir. Ebû Abdillâh’ın Mâlik için söylediği şu söz bu konudaki dengeyi anlatır: “Kendisinden önce gelenlerin izlerine aklını ihmal etmeden edeple ittibâ edenler içinde Malik’ten daha hayırlısını görmedim.”²⁰

Tenkite dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de **özellik problemi**dir. Eğer belirli bir kişinin güvenilirliği tenkit ediliyor ise bilinmelidir ki, “tarih başta olmak üzere modern insan bilimlerinin hiçbirisi insan güvenilirliğini

¹⁵ Ebu'l-Ferec Zeynüddin İbn Receb el-Hanbelî, *Kitabu'l-fark beyne'n-nasiha ve't-ta'yir*, neşr.: www.islamicbook.ws, (erişim tarihi: 17.03.2011), s. 4.

¹⁶ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafası*, terc.: Mehmet Görmez, M. Emin Özafşar, Ankara: Rehber Yayınları 1990, s. 160.

¹⁷ Bu konuda bkz. Ayhan Tekineş, “Modern Dönem Hadis Yorumculuğunda “Ben Merkezli” Yorum”, Atatürk Ü.İ.F.D., XXXIV, Erzurum 2010.

¹⁸ Bkz. en-Nahl, 16/125 (اذْغُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ) (بِمَعْنَى صُلِّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ).

¹⁹ Bu konuda bkz. İbn Receb el-Hanbelî, a.g.e. s. 4, 6, 7.

²⁰ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatu's-safve*, Beyrut: Dârü'l-Fikr 1992, II, 105.

matematiksels kesinlikte belirleyecek bir eleştiri yöntemi geliştirememiştir.”²¹ Burada hadis ilmi bağlamında konunun birkaç veçhesine açıklama getirmek istiyoruz. Zira klâsik hadis usûlünün bazı alanlarına yöneltilen tenkitlerde, dikkat çekilmesi gereken bir öznellik problemi bulunmaktadır:

Meselâ, hadis tenkidinde râvilerin güvenilirliği, üzerinde çok durulan bir konudur. Binâenaleyh cerh ve ta’dîlin ictihâdî olduğu düşünülürse²² şimdiki kadar ehl-i hadîs’in hadislerin isnadı ile ilgili araştırmalarının ve verdikleri hükümlerin ictihâdî nitelik taşıdığı açıktır. Bundan dolayı “günümüzde hadis usûlünü eleştirenler, hadis tenkidini insan bilimlerindeki nesnellik ve öznellik problemleri doğrultusunda değerlendirmelidirler.”²³ Hatta ilk dönemdeki ictihâdî neticeleri tenkit edenlerin elde ettikleri yeni sonuçların da zannî olduğunu belirtmek gerekir. Esasında hadislere sahîh ve zayıf hükmü vermenin usûlü de zannîdir. Başka bir ifade ile hadisleri tashîh ve tad’îf, ictihâdî bir iş olup²⁴ muhaddis ve müctehidin usûldeki uygulamalarına (zevk) göre değişkenlik gösterebilir. Öyleyse öznellik problemini dikkate almadan yapılacak hadis usûlü tenkitlerinin yanlış sonuçlar verebileceği nazarlardan uzak tutulmalıdır.

Ayrıca ilmin ve âdâbın gerekleri yerine getirildiği takdirde hiçbir muhaddis ve müctehid, diğerlerine muhalefetinden dolayı kınanmamalıdır. Meselâ Müslim’in an’ane ile rivâyeti kabul etme noktasında koştığı şartlarda olduğu üzere, bazı usûlde Buhârî’ye muhalefet ettiği bilinen bir gerçektir. İbn Hibbân’ın da mechûlün rivâyetini kabul etme hususunda muhaddislerin çoğuna yaptığı muhalefet bilinmektedir.²⁵ Mezkûr tarzda usûl farklılıkları olan muhaddis ve müctehidlerin farklı neticelere varmaları da tabiidir. Binâenaleyh, günümüz münekkitlerinin isnad tenkidinde bulunurken veya ilk devirlerde yapılmış yorumları değerlendirirken bu farklılıkları da nazar-ı itibara almaları gerekmektedir. Dolayısıyla doğruluğu kesin matematiksels bir sonucu tenkit ediyormuş tavrıyla konunun muhatabı fikir ve şahısları mahkûm etmek doğru değildir.

Burada şunu da ekleyelim: Mütেকaddim âlimlerin hadisin isnadı ve hükmü ile ilgili zannî sonuçlarını tenkit ederken dikkat çekilmesi gereken diğer

²¹ Salahattin Polat, *Hadis Araştırma ve Tenkit Kılavuzu*, İstanbul: İFAV Yayınları 2008, s. 8.

²² Cerh ve ta’dîlin ictihâdî oluşu hakkında geniş bilgi için bkz. Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları*, İstanbul: İnsan Yayınları ts., s. 45-71,

²³ Salahattin Polat, *Hadis Araştırma ve Tenkit Kılavuzu*, s. 9.

²⁴ Tehânevî, İbn Teymiyye’den, Süyûtî’den, İbnu’s-Salâh’tan, İbn Cerîr’den, Sehâvî’den, Tirmizî’den, Süfyân es-Sevrî’den, Zehebi’den, Nevevî’den verdiği örneklerle hadisleri tashîh ve tad’îfin ictihâdî bir iş olduğunu anlatmaktadır. Bkz. Zafer Ahmed et-Tehânevî el-Usmâni, *Kavâid fi ulûmi’l-hadîs/İnhâu’s-seken ilâ men yutâlî’u i’lâe’s-sünen*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, altıncı baskı, Kahire: Dârü’s-Selâm 2000, s. 49-55. Ayrıca isnad ve metin tenkidinin de sübjektif olduğu ile ilgili bkz. Salahattin Polat, *Hadis Araştırma ve Tenkit Kılavuzu*, s. 7.

²⁵ et-Tehânevî, a.g.e., s. 20-21.

bir husus da onların hadislerle sadece râvîler hakkındaki bilgilere dayanarak hüküm vermedikleri gerçeğidir. Onların hadislerle uğraşısında hıfz, marifet, kesret-i semâ, fehm ve mümarese gibi hadis ilimleriyle çok fazla iştigal etmeyi gerektiren prensipler bulunmaktadır. Hadise sadece râvîlerinin hâllerine göre hüküm vermek mümkün değildir.²⁶ O yüzden ilk dönem hadis tenkitçilerinin metotları ve uygulamaları dakik bir şekilde incelenmeden, hadislerle hüküm verirken gözettikleri karîneler tettebbû' edilmeden ve hadisin bütün rivâyetlerini kapsayacak bir şekilde uyguladıkları "karışıklıkların giderilmesi" ameliyesini²⁷ gerçekleştirilmeden, onlara muhalefet edilmesi kişiyi yanlış sonuçlara ulaştırabilmektedir. Yine, bazı kitapların -meselâ hadis musannefâtının- hangi gaye ile ve nasıl oluştuğu, bu kitaplara giren verilerin -meselâ rivâyetlerin- hangi elemelerden geçerek hangi şartları haiz olduğu gibi hususlar iyi tetkik edilmez ise tenkitten elde edilecek sonuçlar sağlıklı olabilir.²⁸

Tenkide mahal konunun **hangi zaman ve çevreye ait olduğu**, hangi şartlar altında doğup geliştiği, eleştirilen fikir etrafında örülen **kavramlar** ile tenkit zamanındaki kavramların aynı nitelikte olup olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Bunu belirtmemizin sebeplerinden biri, münekkidin konuyu eleştirirken kullandığı mustalah ve kaidelerin, tenkit edilen konunun ortaya çıkış tarihindeki mustalah ve kaidelerle aynı anlamı ifade edip etmediğine göre farklı neticelerin ortaya çıkma ihtimalidir. Bu bakış açısıyla yapılan tenkitten dikkat edilecek hususlardan biri de **tarihselci bağlamdan** hareket ederek tenkide mahal verilerin tarihe gömülmesinin önüne geçmek gerektirir.²⁹

Tenkite, **adalet, hakkaniyet ve insaf** ölçüleri dâhilinde yapılmalıdır.³⁰ "Ey iman edenler! Haktan yana olup var gücünüzle ve bütün işlerinizde adaleti gerçekleştirin ve adalet numunesi şahitler olun! Bir topluluğa karşı, içinde beslediğiniz kin ve öfke, sizi adaletsizliğe sürüklemesin. Âdil davranın, takvâya en uygun hareket budur."³¹ ayetinin açıkça ifade ettiği "her hâlükarda adaletli olmak" prensibi gereği eleştiride de âdil olunmalıdır. Hakkı araştıran bir yazara düşen, insafî elden bırakmamaktır.³² Unutulmamalıdır ki münekkitlerin en çok şikâyette buldukları "tepkisencilik ve savunmacılığın" bir sebebi de tenkidin hakkaniyet ve insaf ölçüleri içinde yapılmamasıdır. Yaptığı eleştiriye kıymet atfedilmesini, savunmacı bir anlayışla yaklaşılmasını iste-

²⁶ Benzer değerlendirmeler için bkz. Tâhir b. Sâlih b. Ahmed el-Cezâiri ed-Dimeşki, *Tevcihu'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, Mekke: Dâru'l-Bâz tsz., s. 177-178.

²⁷ Bkz. Muhammed Tâki Osmânî, *Sünnet'in Değeri ve Bağlayıcılığı*, trc. Mehmet Özşenel, İzmir: Işık Akademi Yayınları 2007, s. 87-103, 123 v.d.

²⁸ Bu konuda örnek olarak şu makale incelenebilir: İbrahim Canan, "Kütüb-i Sitte İmamlarının Şartları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III, Erzurum 1979, s. 103-126.

²⁹ Ayrıntı için bkz. İbrahim Hatiboğlu, a.g.m., s. 205.

³⁰ Bkz. el-En'âm, 6/152.

³¹ el-Mâide, 5/8.

³² İbn Kuteybe, *Hadis Müdafası*, s. 160.

yen münekkit, tenkidinde âdil, hakşinas ve munsıf olmalıdır. Saldırgan bir üslûp kullanan münekkidin tepkisel bir anlayışla karşılık göreceği açıktır. Evet, haksız yere yapılan eleştiriler, çoğu kez münekkidin amacına değil tenkit edilen konunun yaygınlaşmasına hizmet eder.

Bir fikri veya kişiyi tenkit ederken onun **olumlu ve olumsuz yönlerini birlikte ele alarak** incelemek gerekir. Her şeyden önce tenkit etmeye layık görülen fikir bir şekilde yaygınlaşmış demektir. Binâenaleyh, hem tenkit edilmeye layık tarafları hem de eleştiriye açık olmayan yönleri bulunabilir. Münekkit, bu durumu göz önünde bulundurmalı, tenkidinde adalet ve hakşinaslık kriterlerine uymalıdır. Tenkit edilen fikrin eleştiriye mahal olmayan güzel yönlerini görmezden gelmek veya yok saymak insaf ölçüleri ile bağdaşmaz. Hatta “eleştirilen fikir veya kişinin mehasininin, tenkide mahal yönlerinden fazla olması” ihtimalinin, başlı başına tenkitte adaletli olmayı gerektiren önemli bir kriter olduğu da söylenebilir.

Başka bir kaynağın bakış açısını kullanan münekkidin **referansını belirtmesi** de tenkitin **hakkâniyet ölçülerine** uymasının diğer bir boyutunu oluşturur. Münekkidin, bakış açısının kaynağını belirtmeden yapacağı tenkitler, ilmin bereketi olarak tavsif edilen ‘söyleyenine (kaynağına) nispet’ prensibini³³ ihmal manası taşır. Kaynakta var olan negatif bir vasıf ile muttasıf olmama arzusu veya başka herhangi bir sebeple olsun münekkidin kaynağını gizlemesi, ilmî hassasiyete ve hakkâniyet ilkesine uymaz.

Tenkide mahal konu “**bütünsellik ilkesi**” içinde eleştiriye tâbi tutulmalıdır. Aksi halde parçacı bir anlayış beraberinde de çelişki ortaya çıkacaktır.³⁴ Kaynak kullanımı, hükümler, biyografiler ve rivâyetlerin kullanımında çifte standarttan çekinilmelidir. İleri sürülen teorinin kullanımında çelişkiye düşülmemelidir. Bir yerde delil kabul edilen bir verinin, başka yerde hükümsüz kabul edilmesi ve hakkında farklı mütalaalar bulunan bir şahsın istenildiği zaman delil olabilecek yönünün öne çıkarılması gibi çelişkili durumlardan sakınmak gerekir.³⁵

Tenkidin **genellemeci bir özellik arz etmemesi** gerekir. Somut olaylar

³³ “İlmin bereketi, onu söyleyenine nispet etmektir.” Bkz. Hâtim b. Ârif eş-Şerif, “et-Tahrîc ve dirâsetü'l-esânîd”, neşr: www.ahlalhdeth.com (Multeka Ehli'l-Hadis) (erişim tarihi: 10 Mayıs 2008), s. 13.

³⁴ Bkz.: İbrahim Hatiboğlu, a.g.m., s. 206.

³⁵ Meselâ Elbânî'nin bütün eserlerindeki 55.000 hadis içerisinde 750 hadis hakkında farklı yerlerde iki değişik hüküm verdiğini belirten Ahmed Derviş'in “*el-Câmi'u li ehâdisi'n-Nebi elleti hakeme aleyhâ bihukmeyni el-Elbânî*” adlı çalışması ile yine el-Elbânî'nin önce zayıf hükmü verdiği 15 adet hadisi daha sonra hasen veya sahih kabul ettiği ile ilgili bir makaleyi (Bkz. Mustafa Kemâl es-Süyûtî, “*el-Ehâdisülleti türâciü's-şeyh el-Elbânî an tad'fihâ fi'l-mücelledi's-sâbi' mine-silsileti's-sahîha*” neşr: <http://www.ahlalhdeth.com> (Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2008) ifadesine çalıştığımız çelişkiye misal verebiliriz. Belirtelim ki Elbânî üzerinden örnek vermemizin sebebi onun, son zamanlarda bu konuda en büyük ilmî gayreti gösterenlerin başında gelmesidir.

üzerinden yürüyen tenkitlerin sonuçları daha sağlıklı ve verimli olur.³⁶ Diğer bir ifade ile tenkidin spesifik bir özellik arz etmesi daha doğru sonuçları netice verir. Zira bir şahsın bütün fikirlerini, ilmî bir disiplinin bütün alanlarını, köklü bir geleneğin tümünü veya müstemilâtlı bir mevzunun bütün muhteviyâtını tenkide tâbi tutmak çoğu kere yerinde tespitlerin yanı sıra isabetsiz sonuçları da beraberinde getirir. Bu şekilde hareket eden bir münekkî, genellemeci anlayışın etkisiyle –buna psikolojik ve ideolojik etkenleri eklemek de mümkündür- konunun aslında tenkide mahal olamayacak vasıftaki yönlerini de eleştirmeye yönelebilir. Zamanla, kişi kendisini başlangıçta hiç düşünmediği hususları da eleştirecek bir konumda bulabilir. Böylece konunun tenkit edilebilecek başka yönlerini de araştırmaya başlayarak adeta hata avcılığına soyunur. Neticede genellemeci yaklaşımın münekkîdi götürceği bu durum, beraberinde haknâşinaslığı getirecek ve haksız eleştirilere kapı aralayacaktır. Binâenaleyh, bir geleneğe veya kapsamlı bir konuya dair yapılan tenkitlerde seçmeci bir yöntem kullanılmalı, lâkin küllî eleştirilerin, ucu Kur’ân’a varan bir yönleme dönüşmesinden de sakınılmalıdır. Zira seçmeci yöntemin hakkanîyetle uygulanmadığı durumlarda münekkîdin yapacağı “uygun seçmelerle tarih içerisinde birkaç türlü İslâm portresi çıkarmak mümkündür.”³⁷ Bu sebeple seçmeci yöntemi kullanan münekkîdin hakkanîyetli olması elzemdir.

Tenkî, yanlış neticelerinden doğacak **manevî mesuliyetten** kaçınmak maksadıyla titizlikle yerine getirilmesi gereken bir süreci ifade eder. Zira gelişigüzel yapılmış bir tenkidin isabetsiz sonuçlarının sahibine yükleyeceği mükellefiyet ve vebal oldukça büyük olabilir. Hiç şüphesiz, usûlsüzce yapılan tenkidin yanlış sonuçlarından pek çok kimse etkilenecek, tenkide mahal konunun durumuna göre inanç ve ibadet hayatlarında bazı yönlendirilmelere maruz kalacak ve böylece münekkît açısından düzeltilmesi zor bir durum ortaya çıkmış olacaktır. O yüzden manevî bir müeyyide olarak vebal yüklenme ve günaha girme gibi neticeleri düşünülerek yapılacak olan bir tenkidin, sahibini manevî sorumluluktan kurtarıp huzurlu kılacağı açıktır. Ayrıca ister hayatta ister ölmüş olsun, bid’at ve dalâlet ehli olmayan bir kimsenin sadece ayıbını, ilimdeki kusurunu, noksanlığını ve cahilliğini ortaya çıkarmak maksadıyla yapılan tenkitlerin haram olduğu ifade edilmiştir. Bid’at ve dalalet ehli olanlara gelince onlara uyulmasını engellemek maksadıyla onların cahilliklerini ve ayıplarını ortaya dökmenin bir sakıncasının olmadığı da belirtilen diğer hususlardandır.³⁸ Bu bağlamda insanlara eziyet verip fesat çıkarmayı itiyat edinmiş, fiskını izhar eden, irtikâp ettiği rezilliklere aldırış etmeyenlerin tenkidini yapmakta bir sakınca olmadığı gibi bazı hâllerde bunun mendub

³⁶ İbrahim Hatiboğlu, a.g.m., s. 203.

³⁷ İbrahim Hatiboğlu, a.g.m., s. 204.

³⁸ Bkz. İbn Receb, a.g.e., s. 6.

olduğu bile söylenmiştir.³⁹

Sû-i zanların kendisini eleştiriye yönelttiği münekkit, yukarıdaki paragrafta belirtilen vebal ve günaha ek olarak iftira, bağı (azgınlık), düşmanlık, gıybet, hased ve kul hakkını ihlal gibi masiyetlere de bulaşmış olacaktır. Bu günahların insana yükleyeceği manevî sorumluluk ise âdâbına uygun yapılmayan tenkidin en büyük olumsuz sonuçlarındandır. Binâenaleyh sû-i zan ile hareket etmek hiçbir Müslüman için doğru olmadığı gibi münekkit için de çok yanlış bir yoldur. Müslüman'ın ayıplarının setredilmesini öğütleyen hadislerin⁴⁰ yanı sıra Hz. Ömer'in şu sözü sû-i zan etmemek için gösterilmesi gereken çabaya dikkat çeker: "Eğer hayra yorman mümkünse, Müslüman kardeşinin ağzından çıkan bir sözden dolayı onun hakkında sû-i zan etme!"⁴¹

Tenkit, **makamında ve yerinde** yapılmalıdır. Tenkidin yapılacağı yer bir dergi veya kitap olabileceği gibi bir sohbet ortamı yahut işitsel ve görsel iletişim araçlarından biri de olabilir. Lâkin tenkidin en güzeli, sadece eleştirilecek fikrin sahibi ile münekkit arasında en dar dairede gerçekleşenidir. Bir kimseye, insanların gözü önünde yapılacak tenkit, onu küçük düşüreceği gibi birebir görüşülerek halledilebilecek bir meselenin çözümsüz kalmasına da sebep olabilir. Ayrıca böyle bir tavır, dinin sakındırdığı bir ayıplamadır.⁴² Emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münkerin sadece emir ve nehyin muhatabı kişiler arasında gizli olarak yapılması gerektiğini belirten görüşlerin yanı sıra nasihat etme gayesiyle yapılacak bir tenkidin ayıpları ortaya çıkarmama özelliğinden bahsetmek de mümkündür. Fudayl b. 'ÿyâd'ın şu sözü muktezâ-i kâlimize mutabiktir: "Mümin, nasihatini gizli yapar. Fâcir ise açıktan ayıplar."⁴³ Ayrıca ayıpları ortaya çıkarmak ve bunu herkese ulaşacak şekilde yaymak dinin sakındırdığı bir husustur: "إِنَّ الدِّينَ يُحِبُّونَ أَنْ تُشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي إِنْ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ" Müminler arasında çirkinliklerin yayılmasını arzu eden kimseler için, dünyada da âhirette de gayet acı bir azap vardır. Allah bilir, siz bilemezsiniz."⁴⁴ Gıybeti intâc eden tenkitlerin, kitaplarda veya işitsel ve görsel iletişim araçlarında arz edilmesi gibi yayılmasını engellemenin neredeyse mümkün olmadığı bir vesile ile yapılması durumunda ne kadar büyük bir **manevî mesuliyet** getireceği aşîkârdır.

³⁹ Bkz. Heyet, *el-Mevsû'atu'l-fikhiyyetü'l-kuveytiyye*, Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, Mısır: Dâru's-Safve ts., XXIV, 169.

⁴⁰ Meselâ bkz. Buhârî, Mezâlim 3; Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahihu Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî ts., Birr 58.

⁴¹ Bkz. Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Mûsâ el-Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye 1410, VI, 323, hadis no: 8114; Ali el-Müttakî, *Kenzu'l-'ummâl*, XVI, 262, hadis no: 44372; Ayrıca bkz.: İbn Receb, a.g.e., s. 8.

⁴² İbn Receb, a.g.e., s. 9.

⁴³ Zeynüddin Muhammed Abdurraûf el-Münâvî, *Feyzu'l-kadîr Şerhu'l-Câmiî's-sağîr*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye 1994, II, 416; Ebu'l-Ferec Zeynüddin İbn Receb el-Hanbelî, *Câmi'u'l-ulûm ve'l-hikem*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife ts., I, 225.

⁴⁴ en-Nûr, 24/19.

Tenkitte gözetilecek ilmî prensiplerden biri de, tenkit edilen fikrin karşısında doğru kabul edilen düşünce hakkında **kesin ve net bir üslûbun kullanılması**, tenkide mahal konunun başka vecihlerinin bulunabileceği ihtimalini de düşünerek farklı yorumlara kapının açık bırakılmasıdır. Hiç şüphesiz, gerçeğin gizli veya açık bulunduğu birtakım ihtilafli meseleler vardır. Münekkidin ihtilafli konulara yaklaşırken kesin ifadelerden kaçınması, iddia ettiği şeyin sahih olmama ihtimaline karşı önemli bir tedbir olabilir. Bakış açıları, delillendirme yöntemleri, çıkış noktaları ve hüküm vermedeki anlayışları farklı olan kimselerin aynı mesele hakkında değişik yorumlar yapmaları mümkün olacağından münekkidin daha çok “bana göre”, “bizim görüşümüz” gibi sonucu yumuşatıcı ifadeler kullanması, eleştiriyi daha kabul edilebilir kılacağı gibi temkin ve ihtiyatı elden bırakmamanın da güzel bir ifadesi olacaktır.

Araştırmasının sonunda **doğru fikrin, eleştirdiği tarafta olduğunu** gören münekkit, eleştirisinden vazgeçmeli ve hakkı kabul etmelidir. Kadınların mehri konusunda kendisinin sözünü en-Nisâ’ suresinin yirminci ayetini gerekçe göstererek reddeden kadına Hz. Ömer’in verdiği cevap bunun en güzel örneklerinden birini oluşturur: “Kadın doğru söyledi, Ömer hata etti.”⁴⁵ Bu durumda münekkidin şöyle bir tavır takınması en uygun olan tarzdır: “Bu bizim görüşümüzdür. Bundan daha güzelini getirenin sözünü kabul ederiz.” Bu meyanda kendi sözünün hilâfına daha müreccah bir görüş ortaya çıktığında kendi görüşünün duvara çalınmasını tavsiye eden İmam Şâfi’î’nin⁴⁶ takındığı tavır da şâyân-ı takdirdir.

III. Tenkidi Güzelleştiren Âmiller

Tenkite **kısa, öz ve sınırları belli olmalı**, eleştiride sözü uzatmamalı, tekararlarda bulunulmamalıdır. Tenkidin merkezinde kuvvetli delillerle ana fikri eleştirmek olmalıdır ki tenkitten beklenen asıl gaye budur. Ana fikri bırakıp onun etrafındaki küçük mesele ve vecihler üzerine yoğunlaşarak sözü o merkezde uzatmak, tenkidin etkisini azaltacağı gibi tenkit edilen ana fikrin daha da kuvvet kazanmasına sebep olabilir. Binâenaleyh tenkit edilecek ana mevzuaya yoğunlaşmış etrafındaki küçük nizâ noktalarına değinmemek gerekir.

Müntesibi kalmamış kişi veya fikirlerin hatalarına karşı tenkitten bulunmamanın daha faydalı olduğu durumlar olabilir. Tenkidin yapılma gayesi, bir fikrin yanlışlığını ispat etmek ise takipçisi kalmamış fikirleri eleştiriden vazgeçmek, münekkidin amacına daha fazla hizmet edebilir. Zira takipçisi bulunmayan fikirleri tenkit etmek, insanların o fikre teveccühünü artırabilir ve

⁴⁵ Hatta şöyle dediği de ifade edilir: “Herkes, Ömer’den daha fakihdir.” Bkz. Celâlüddin Abdurrahmân b. Kemâl es-Süyûtî, *ed-Dürru’l-mensûr fi’t-tefsîri bi’l-me’sûr*, Beyrut: Daru’l-Fikr 1993, II, 466.

⁴⁶ İbn Receb, a.g.e., s. 3.

o fikrin yaygınlaşmasına hizmet edebilir. Hz. Ömer'e nispet edilen şu söz bu hakikati veciz bir şekilde ifade eder: "Allah'ın öyle kulları vardır ki bâtılı terk ederek ölüme mahkûm ederler, hakkı/hakikati de zikrederek ihya ederler."⁴⁷

Münekkidin **kızgınlık anında** eleştiri yapmaması, ulaşacağı neticeye şahsî duygularının ve hislerinin karışmaması adına önemlidir. Gazap anında yapılan tenkitler, hakkâniyet ölçülerine uymada münekkidi zorlayacak ve onu hisleri ile aklı arasında bir ikilemde bırakacaktır. Bu yüzden genel bir ifade ile "bir konu hakkında bir nevi hüküm bildirme" manasına gelen tenkit amelîyesinde onu etkileyebilecek psikolojik etkenlerden uzak durulmalıdır. Bu hakikati beyan sadedinde Allah Resûlü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "İçinizden biri, iki kişi hakkında gazap/kızgınlık anında iken hüküm vermesin."⁴⁸

Tenkit, **şahıslara değil, insanların fikirlerine**, sözlerine ve belirli konulara yapılmalıdır. Kişilere yapılması zarurî olan hususlarda ise eleştiriyi ferdileştirmeden umuma hitap eder bir tarzda tenkitte bulunmak gerekir. Allah Resûlü, bir kimsede gördüğü bir yanlışı veya hatayı düzeltirken, bir bakıma tenkitte bulunurken kullandığı üslûp ile bu konuda örnek olmalıdır. Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle derdi: "Ne oluyor bana ki sözleri şöyle şöyle görüyorum..."⁴⁹ Unutulmamalıdır ki kişilikleri hedef alan eleştiriler insanlar arasında düşmanlıkların ortaya çıkmasına yol açabilir. Ayrıca belirtmek gerekir ki zaruri olduğundan dolayı bir insan eleştirilecekse bu ferdî plânda kalmalı, bir grubu, cemaati veya topluluğu muhatap almamalıdır.

Tenkit edilecek fikir bir insanın **uzun zaman işlediği bir hatadan** dolayı ise, bu durumda tenkide mahal olan hata, sanki bir anda yapılmış gibi sunulmamalıdır. Ayrıca tenkit edilecek bir yanlış, tekrar edilerek değer atfedilen bir hata olmalıdır. Aksi hâlde kişiden bir defa sudûr etmiş olan anlık bir hatayı tenkit etmek hakşinaslıkla bağdaşmaz. "Her insan hata edebilir, hata edenlerin en hayırlıları hatalarından dönenlerdir"⁵⁰ şeklindeki Nebevî prensibi de göz ardı etmemek gerekir.

Bazen **'hasen'in 'ahsen'e tercih edileceği durumlar** söz konusu olabilir.

⁴⁷ Bkz. Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh el-Esbehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî 1405, I, 55; Alâuddîn Ali b. Abdülmelik el-Müttakî el-Hindî, *Kenzu'l-'ummal fi süneni'l-akvâli ve'l-ef'âl*, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle 1985, XVI, 162, hadis no: 44209.

⁴⁸ Buhârî, Ahkâm 13; Müslim, Akdiye 16; Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen*, Tahkik: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Ta'lik: Kemâl Yûsuf Hût, Beyrut: Dâru'l-Fikr tsz. (Elbânî'nin ahkâmı ile birlikte), Akdiye 9.

⁴⁹ Misaller için bkz. Müslim, Salât 119; Ebû Dâvûd, Salât 184; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsned*, Zeyl: Şuayb Arnavût, Kahire: Müessesetu Kurtuba tsz., I, 214; V, 93; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye 1990 (Zehebî'nin Telhîsi ile birlikte), II, 85.

⁵⁰ Tirmizî, Kıyâme 49; Ebû Abdullah el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünen*, Kahire: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî 1975, Zühd 30; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 198.

Bu konularda da susmak ve tenkitte bulunmamak evlâdır. Tenkit yapılması durumunda daha büyük reaksiyonlara veya fitnelere sebebiyet verme ihtimali olacaksa, küçük bir hatayı düzelterek derken daha büyük bir zarara yol açmamak için tenkitten vazgeçmek hem maslahat hem de hak adına daha doğrudur.

Bir düşünceyi veya konuyu sadece tenkit eden, **çözüm önerisi getirmeyen ve düzeltme yapmayan** bir münekkidin ameli fayda getirmeyeceği için eksik sayılır. Tenkidin tam olabilmesi için eleştirilen fikirlerin eksik taraflarının nasıl tamamlanacağı veya yanlış yönlerinin nasıl düzeltileceği beyan edilmelidir.

Son zamanlarda örnekleri sıkça görülmesi dolayısıyla değinmenin faydalı olacağını mülâhaza ettiğimiz bir husus da **şarkiyat araştırmalarının ürünü olan tenkitlerin** tekrarlanmasıdır. Müslüman araştırmacılara farklı bakış açıları kazandırması yönüyle değerli olan oryantalist çalışmalarındaki İslâm'ın hemen her alanına getirilen tenkitlerden yola çıkarak, aynıyla bu eleştirilerin tekrarlanması, tenkit malzemesinin elde edilmiş yönteminden tenkit gayesine kadar pek çok açıdan sağlıklı neticeler elde etmeyi imkânsız kılmaktadır. Fakat bu şarkiyat ürünlerini ciddi bir şekilde inceleyip tahkik eden İslâm araştırmacısı, elde ettiği tenkide mahal yeni veya aynıyla eski malzemeyi kullanarak araştırmalarına devam edebilir ve şarkiyatçıların ön yargısız ve garazsız olarak elde ettiklerini tespit ettiği tenkit ürünlerinden faydalanabilir.⁵¹

IV. Netice

İslâm araştırmalarında 'reddiye' ve 'nakd/eleştiri' tarzı çalışmaların sayısı her geçen gün artmaktadır. İlmin hassasiyetlerinin gözetildiği her çalışmada olduğu gibi İslâmî ilimlerde yapılacak araştırma ve eleştirilerde de uyulması gerekli olan bir takım âdâb vardır. Bu çalışmada tenkit usûlüne bir giriş olarak sağlıklı bir eleştiride riayet edilmesi gereken edeplerden bir kısmı ve bazı metodolojik perspektifler ortaya konulmuştur. Bu hususlardan bazıları zarurî, bazıları da eleştiriyi güzelleştiren etkenlerden oluşmaktadır. Bu çalışmada, tenkitte uyulması gereken usûl ve erkân bütünüyle belirtilmemiş olsak da,

⁵¹ Aslında şarkiyatçıların İslâm'ın hemen her alanında özellikle Siyer, Sünnet ve Hadis sahasında yaptıkları tenkitlerle ilgili olarak belirli ön yargıları bulunduğu ve araştırmalarını bu kalıplar üzerinde gerçekleştirdikleri ile ilgili bkz. Seyfullah Kara, "Hz. Peygamber'e Karşı Oryantalist Bakış ve Bu Bakışın Kırılmasında Metodolojik Yaklaşımın Önemi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIII, Erzurum 2005, s. 145-169; Ekrem Ziya Umerî, "Oryantalizmin Sünnet ve Siyer İlmine Yaklaşım Tarzı", çeviren: Adil Yavuz, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVI, 2003, s. 233-253; Muhammed Mustafa el-A'zamî, "Müslümanlar İslâmî Çalışmalar Üzerindeki Müsteşrik Otoritesini Niçin Reddetmelidirler?", Çeviren: Kevser Kıvanç Karataş, *Uluslar arası Oryantalizm Sempozyumu* (9-10 Aralık 2006), İstanbul: İBB Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü Yayınları 2007, s. 233-249.

kanaatimizce önemli bir kısmı ifade edilmiştir. Tenkidini belirli bir âdâb içinde yapmayı ve sonucunun mümkün mertebe hatalardan sâlim olmasını arzu eden münekkitler, ifadesine çalışılan usûl ve edeplere riayet etmelidirler. Böylece, doğrusunun yanlışından temyiz edildiği ilmî verilere ulaşılmış, kültür mirasımızda yer alan bilgilere yönelik farklı bakış açıları kazanılmış ve sağlıklı bir eleştiri kültürünün oluşumuna katkı sağlanmış olacaktır.

“İslâm Araştırmalarında Tenkit Âdâbı”

Özet: Tenkitler, en doğru ve en güvenilir bilgiye ulaşma çabasıdır. İslâm araştırmalarında tenkidî yaklaşımın son dönemde eskiye oranla arttığı gözlemlenmiştir. Binâenaleyh bu çalışmada tenkit metodolojisine bir giriş olarak sağlıklı bir eleştiride olması gereken bir kısım âdâb ve bazı perspektifler ortaya konulmuştur. Bu hususlardan bazıları zarurî, bazıları da eleştiriyi güzelleştiren âmillerden oluşmaktadır. Usûl ve âdâbına riayet edilerek yapılacak eleştiriler, hatalardan en uzak sonuçları netice verecektir. Böylece sağlıklı bir eleştiri kültürünün teşekkülüne katkı sağlanmış olacaktır.

Atıf: Ali BUDAK, “İslâm Araştırmalarında Tenkit Âdâbı”, *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, XI/2, 2013, ss. 93–107.

Anahtar Kelimeler: Tenkit, Nakd, Âdâb, Araştırma, Münekkit, Usûl.